

ОБРЕД И LINGUA: *ФИЙ МЪРТУРИЯ?* – ТРАДИЦИОНЕН СЛЕДПОГРЕБАЛЕН ОБИЧАЙ ПРИ ВЛАСИТЕ ОТ С. ХЪРЛЕЦ, ОБЩ. КОЗЛОДУЙ¹

Ивалина Василева

Студентски семинар по практическа етнология и медиевистика

„Проф. д-р Иван Шишманов”

към Асоциация за антропология, етнология и фолклористика “Онгъл”

Настоящият текст има за цел да представи локалния вариант на следпогребалния обичай „*Фий мъртурия?*”, изпълняван в с. Хърлец, общ. Козлодуй, обл. Враца, през втората половина от 90-те години на XX век и първото десетилетие на XXI век. Акцентът е поставен върху алгоритъма на обряда, видян отвън, чрез свидетелствата на местни жители на Хърлец, и отвътре, чрез детските спомени на автора на статията.

В хода на изследването е широко представен и коментиран географският, културно-историческият, езиковият и демографският контекст на явлението. Наченат е етнологички анализ на хърлешката версия на обичая.

Село Хърлец (Ърлец) се разположено в Северозападна България и административно влиза в пределите на община Козлодуй, област Враца. Намира се на левия бряг на р. Огоста, на около 13 км югоизточно от гр. Козлодуй и на 21 км западно от бившия си околийски център гр. Оряхово. Граничи на изток със с. Сараево и гр. Мизия, на север с десния бряг на р. Дунав, на запад с гр. Козлодуй, на юг със с. Гложене и с. Бутан. Селото се разпростира върху 47 681 дка площ с надморска височина 50-99 м (НСИ), във физикогеографската област Златия. По данни от 1860 г. наброява 80

¹ Текстът се препечатва с разрешението на автора. Първата му публикация е на страниците на електронното издание *Littera et Lingua Series Dissertationes 2* (Време и пространство във фолклора и литературата). Факултет по славянски филологии, Софийски университет „Св. Климент Охридски”, 2011. – Интернет източник: <https://naum.slav.uni-sofia.bg/sites/default/files/lili-series-dissertationes2.pdf> (посетен на 19.05.2020)

семејства; 1872 г. 127 къщи и 160 венчила; 1934 г. – 2534 човека, а на 01.01.2007 г. – 2289 жители (НСИ).

Известна културна забележителност в землището на Хърлец е археологическият резерват „Августа”, който се намира в местността „Калето” на 5 км северно от селото, чийто първи изследовател е известният Карел Шкорпил (Шкорпил 1905: 467). Най-ранните останки, регистрирани под днешните развалини, са от края на бронзовата епоха. Селището заема важно място в римската административна и фортификационна система. По времето на император Флавий в неговия кастил е разквартирована военната римска част Ала Августа, която вероятно дава името на града, а впоследствие и на днешната р. Огоста. В късната Античност Августа последователно е разрушаван и възстановяван при Първото и Второто готско нашествие през III-IV век, а след аварския поход от 582 г. съвсем запада (Николов 1996: 303-304). Върху развалините му е изградено средновековно българско селище с градище – IX-XI век (Въжарова 1965: 232).

През V век римският град Августа е седалище на християнски епископ, който през 431 г. участва в Третия Вселенски събор в малоазийския град Ефес, по времето на император Теодосий Младши (408-450 г.). На събора, където е осъдена ереста на Константинополския патриарх Несторий, присъстват 200 епископи, сред които и такива прославени отци на Църквата като св. Кирил Александрийски, Ювеналий Иерусалимски, Мемнон Ефески (папа Римски). Св. Целестин († 432) не успява да пристигне поради болест, но изпраща легати. (III Вселенски събор).

Името на днешното с. Хърлец е старобългарско (корен *хръль* и наставка *-ец*). Съществуват две версии за неговата семантика. Според едната, думата означава ‘бърз, пъргав, стремителен’ (Заимов 1988: 234). Тази хипотеза типологизира името на Хърлец с антропонима на средновековния феодал Хрельо Драговола, построил Хрельовата кула в Рилския манастир и прочул се в българския юнашки епос като Рельо Шестокрили, с ойконима на самоковското село Рельово и др. Към друг възглед за значението на *хръль* насочва езиковият материал, публикуван от Н. Геров в неговия „Речник на българския език”. Там се откриват думи като *хрълавый* – ‘слаб, болнав’ и пр.; *хрълѣ* – ‘сопол, цивка’ и под.; *хръливый* – ‘гурелив, сополив’ и др., които могат да бъдат идентифицирани като сродни на ойконима Хърлец. (Геров 5 1978: 511, 512)

Най-ранен запис на селищното име Хърлец се открива в османски регистри от 1620 г.: Каза Рахово: село Хърлец – 12 домакинства. (ТИБИ 7 1986: 265) В списък на гребците, мобилизирани за нуждите на Дунавския флот през 1673 г., е записано името на Никола, син на Нанко от село Хърлец. (Николов 1996: 304)

В български извори името на селото е засвидетелствано в надпис от 1665 г. върху кръглата поставка на сребърен кръст, съхраняван в етрополския манастир „Св. Троица“: + эрей Стоян о Хрле близъ Орехово више реке Огозь + край Дунава приложи в храмъ Етрополски манастирь Света Троица сей кръсть. (Мутафчиев 2 1973: 323). Текстът свидетелства, че през същата година в Хърлец има свещеник, а вероятно и енорийски православен храм.

Населението на Хърлец се (само)определя като „влашко“. Днес това се основава на факта, че повечето от хърлечаните, най-вече по-възрастните, наред с българския, говорят влашки диалект на румънския език. Исторически погледнато обаче, причината за тази (само)идентификация са активните миграционни процеси между населението от двата бряга на р. Дунав – влашки (от 1861 г. румънски) и османски – през епохата на османското робство в българските земи, и по-точно, в периода XVIII-XIX век. (Вж. напр. Българска етнология 1995; Васева 1995б; Армъните 1998; Васева 1998; Ракшиева 2001 и др.) Изследователят на демографията на селата от бившия Врачански окръг Б. Николов очертава следните основни групи родове в съвременното с. Хърлец (Николов 1996: 305-306).

1. Родове, за които няма спомен да са напускали селото. Първоначално техните предци живеят в развалините на средновековното българско селище, изградено върху римския град Аугуста, а впоследствие се преместват в местността „Бели брег“, до високия ляв бряг на р. Огоста – днес в центъра на Хърлец.

2. Родове, които бягат от Хърлец вероятно през XVIII век, живеят във Влашко и се завръщат през 1821 г. Те произхождат от различни села отвъд Дунава, но тук се заселват купно около старите хърлешки жители.

3. Родове, придошли в средата на XIX век основно от околните села и Предбалкана.

4. Късни преселници от Босилеградско през 1921 г.

Към тази демографска картина трябва да се добави и едно крупно изселване на 36 семейства от Хърлец, които забягват във Влашко след Руско-турската война от 1828/29 година поради страх от турско отмъщение заради помощта, която оказват на руските войски, при превземането на гр. Оряхово.

Ситуацията на постоянен демографски преход между влашкия и османския (българския) бряг води до създаването на подходящи условия за реален социокултурен, езиков и религиозен обмен между населението, обитаващо (често пъти временно) държавите от двете страни на Дунава. Ясни следи от този процес могат да бъдат наблюдавани и днес в локалната култура на с. Хърлец, почти две столетия след последната (в това отношение) по-сериозна промяна в състава на местното население. В особена степен това се отнася за влашко-българския билингвизъм, традиционната музикална среда и обредната система.

Пример в това отношение е и следпогребалният обичай „*Фий мъртурия?*“, който е основен обект на внимание в настоящия текст. За него има достатъчно богата литература, която обаче не се отнася точно до варианта от с. Хърлец. (Васева 1991, 1993, 1995а, 2001; Тодорова и кол. 2007) Името на обичая има влашки произход: 1. Частицата за бъдеще предварително време *fii* – ‘ще, ще бъде’; и 2. *martor* – ‘свидетел’; *marturiă* – ‘свидетелство’. Или общо – „Бъди свидетел!“ или „Ще свидетелстваш ли?“. Трябва да се отбележи, че в темата на настоящия текст не влиза богословското тълкуване на ролята на свидетеля/ мъченика – свидетелството/ мъченичеството в християнската религия. Това ще стане в друг авторов текст.

„*Фий мъртурия?*“ в с. Хърлец е следпогребален обичай, който се прави задължително в деня на погребението, и при желание и възможност на 40-я ден, на половин година и на 1 година след смъртта. Съществуват информации и за нерегламентирано по време извършване на обичая.

„*Мъртурия*“ може да бъде само малко дете – „*Да не е жена, да не е мома.*“ (Архив на Асоциация „Онгъл“ (ААО) 2010. Хърлец, Иванка Марева) Не се споменава определената възраст. „*Може и тригодишно. Щом може да говори и да каже „фиу*“. (ААО 2010. Хърлец, Виолета Гергова)

„Спомням си, веднъж детето беше толкова мъничко, че не можеше да каже въпросното „Фиу“. Тогава майка му или баба му отговориха вместо него. Може би се избират възможно най-малки деца, защото те са чисти и непорочни, все още не умеят да лъжат, а това е един вид гаранция, че водите, които се носят, наистина са предназначени за дадения починал” (ААО 2010. Хърлец, авторът Ивалина Василева). В зависимост от това за кого се прави *„Фий мъртурия”* (дали за мъж, или за жена), съответно, на мъж *„мъртурията”* е момче, а на жена – момиче. Именно това дете е свидетелят, че всичко, което е на трапезата, водата, която се е карала, ще отиде при мъртвеца *„на оня свят”*.

Карането на водата се изпълнява от момиче. То може и да е и по-голямо. *„Ако съдя по себе си, последният път, когато карах вода, бе в 6 клас – 12-13-годишна”* (ААО 2010. Хърлец, авторът Ивалина Василева). Момичето става сутрин рано, преди изгрев слънце. Взима чисти кофи – вярва се, че така мъртвият ще пие бистра вода – пълни ги с вода и ги сипва върху някое растение или при животните, а на едно предварително приготвено клонче си отбелязва колко кофи е карало. Това специално се отнася за случаите, когато *„Фий мъртурия?”* се прави по-късно – на 40-я ден, на половин година и т.н.

1. „Фий мъртурия?” в деня на погребението

Извършването на обичая *„Фий мъртурия?”* е задължително в деня на погребението. Сутринта, докато покойникът е още в дома, момичето кара три кобилици вода (това се равнява на 6 кофи). След като изнесат смъртника от дома – още три кобилици.

Когато се връщат от гробищата, преди да влязат в дома за следпогребалната трапеза, едно момиче или съответно момче, вече *„мъртурията”*, стои на входната врата, гребе с една каничка вода от кофата и полива ръцете на влизащите, за да се измият. Това е свързано *„с хигиената, все пак отишли са на гробището, хвърлили са пръст там и трябва да се измият, трябва да бъде чисто”* (ААО 2010. Хърлец, Виолета Гергова). След като измият ръцете си, присъстващите сядат на масата.

В дома на мъртвеца остава една жена, обикновено най-възрастната, а ако е починал някой млад човек – по-млада. Задължително трябва да остане човек вкъщи,

защото „*си отива човек от тоя дом*” (ААО 2010. Хърлец, Виолета Гергова), трябва да пази къщата. Следпогребалната трапеза се подрежда от тази жена.

Описанието на обредната храна на масата трябва да започне от „*питката*”, която на практика се състои от 3 питки (колаци), наредени една върху друга – най-голяма, по-малка и най-малка. Всяка една от тях се нарича „*ун кап*” – „*една глава*”. Най-голямата е предназначена за Господ, средната – за починалия, най-малката – за „*мъртурията*”. На най-горната питка се маха средата, така образува длабка под формата на паничка, в която се слага жито. В него се забожда една пръчка с 3 разклонения, върху които се набучват ябълки, цели или на парченца. Според Иванка Марева (ААО 2010. Хърлец) въпросните три питки се наричат „*капу де църъна*”, в превод „*глава от пепел*” – от влашкото *țărâpă* – ‘пръст, земя’. Тази „глава” е предназначена за покойника и обикновено се дава на отеца, отслужил поклонението. Отделно, за „*мъртурията*” има една питка, в която е забучена пръчка, върха на която е разцепен на две, а в цепнатината се поставя кърпа. В единия ѝ край е завързана монета. Третата питка е за Господа, приготвена по същия модел, както за „*мъртурията*”. Може да се направят колаци и за други близки починали: баби, прабаби, дядовци и т.н.

На масата също се слага паничка с мляко, ястия, кана с вино, кана с вода, шише с ракия. Тези неща са в отделен край на масата, който е отреден за „*мъртурията*”.

След като всички си измият ръцете, свещеникът кади масата, като започва от онзи край, който е наречен за „*мъртурията*”. В това време присъстващите стоят прави. Когато се приключи с това, най-възрастната жена отива при детето и го пита: „*Фий мъртурия де* (споменава се името на мъртвия)?”, момичето/момчето отговаря: „*Фиу!*”. Така три пъти. След това ѝ дават т.нар. „*ун кап*” или само „*кап*”, който е поставен върху кърпа или пешкир. Заедно с него се дарява още кана с вода и паничка с мляко.

Следва т. нар. „*раздаване*” или „*разнасяне*”. Всеки присъстващ си приготвя предварително сладки, бонбони, плодове и т.н., които дава на останалите. Съответно и те му дават. Този, който дава, казва на другия: „*Вземи да се намира на* (споменава се името на починалия)”, а приемащият отвърща: „*Бог да прости!*”. Когато приключат и с тази процедура, всички сядат на масата и обядват.

2. „Фий мъртурия” на 40-я ден, на шест месеца, на година след смъртта

В този случай подготовката трае една седмица. Избира се момичето, което ще „кара вода”. По принцип трябва да се карат три води – две малки и една голяма, но ако човекът, извършващ „мъртурия”, няма възможност да плати за тях, защото това се заплаща, казва на девойката коя вода да кара (може само малка или само голяма, може малка и голяма, или смесен вариант от трите). Малките са 24 кобилици, т.е. 48 кофи. Голямата е 48 кобилици, което е равно на 96 кофи. Малките се карат само във вторник, четвъртък и събота. Голямата обаче се разпростира през цялата седмица – от понеделник до събота включително. И в двата случая девойката определя по колко кофи да кара на ден. Те трябва да се изливат сутрин, преди изгрев слънце и задължително върху растение (на пипер, цветя, върху дърво и пр.), може и в съда, в който пият вода животните, защото чрез растенията (корените) водата отива при човека, за когото са предназначени. Същото се отнася и за животните, въпреки че *„аз лично не съм носила вода при животните”* (ААО 2010. Хърлец, авторът Ивалина Василева). Не трябва да е на място, на което не е засадено нищо или се изхвърля мръсна вода. Забранено е донесената вода да се използва за пране. Момичето взима едно клонче, върху което чертае колко кофи е карало. За всяка вода си има отделно клонче – респ. за малка или голяма, за малка и голяма, за смесен вариант.

В съботния ден, когато завършва карането на водата за починалия, обредната група от роднините на мъртвеца, момичето, което носи водата, „мъртурията” и др. отиват преди изгрев слънце на реката, за да *„освободят водата”* – *„Съ слободъм апъ”*. Там се поставя „латно”, върху което се нареждат чинии с жито. То е *„за водата, за всека една вода се прави чиния”* (ААО 2010. Хърлец, Иванка Марева). Слагат се питките, съответно, 4 – на малката вода и 8 – на голямата. Поставят се и даровете за „мъртурията” – питка, върху която е набучена пръчка с кърпа и монета. Под питката също има отделна кърпа (ААО 2010. Хърлец, Иванка Марева). В Хърлец е записан и друг вариант, при който отново се нареждат три питки една върху друга, както е при погребението (ААО 2010. Хърлец, Виолета Гергова). За момичето, карало водата, е отредена и забрадка, от едната страна на която е закрепена панделка. Ако е носило вода за жена, панделката е бяла или червена, ако водата е била за мъж – панделката е синя.

Дава ѝ се още ланче (герданче), дрехи, „кой каквото има възможност: нещо платно, нещо фанелка, кой какво има” (ААО 2010. Хърлец, Иванка Марева). Освен всичко ѝ се дават пари за това, че карала вода. На платното се слага още жито, шише с ракия и/или вино.

След като всичко е наредено, предстои каденето. Това извършва жената, която е дала пари да се направи обичаят. Следва питането към „мъртурията”: „Фий мъртурия де (споменава се името на мъртвеца)”, а „мъртурията” отговаря: „Фиу”. Така три пъти. Според друг вариант момичето, което е носило вода, взима пръчката, върху която е отбелязвало с чертички колко кофи е хвърлило за деня, подава я на малкото момче/момиче и му задава въпроса: „Фий мъртурия ка анкарат апъ лу (споменава се името на починалия)?” и „мъртурията” отговаря: „Фиу!”. Тоест – „Ще бъдеш ли свидетел (ще свидетелстваш ли), че е карана вода на (споменава се името на мъртвия)? – „Ще бъда!”. Отново три пъти. Съответно, ако са носени и трите води, има три „мъртурии”.

Предварително се подготвя кратунка (в днешно време може и паничка), в която поставят свещичка. Свещичката е разделена на половина. Двете части се поставят в картунката, така че да образуват кръст, по средата на който се слага паричка. Палят се и четирите края и кратунката се пуска в реката. Има толкова кратунки, колкото води са карани.

След това се дават предназначенията за всекиго дарове, всеки кусва от житото, разлива се по малко от ракията, виното и водата, който иска си пийва, събират всичко и тръгват към дома. По пътя на всеки, когото срещат, дават да си вземе от житото, да пие от ракията и/или виното.

Следва обредна трапеза, на която се слага мляко, кана с вино, с ракия и вода. Готви се задължително или гъска, или патица. В никакъв случай кокошка, защото „*тя рови из говнаците*” (ААО 2010. Хърлец, Иванка Марева). Когато всички се съберат, стопанката кади масата. След като се наобядват, на „мъртурията” и момичето, което е карало вода, се дава паничка с мляко, кана или чаша. На останалите гости също се дава паничка с мляко, сладкиши и от каквото има на трапезата.

„Фий мъртурия?” в с. Хърлец е традиционен местен погребален обичай, който с основание буди вниманието на етнологзи и фолклористи. От една страна, в неговата структура се откриват древни ритуални елементи, свързани с очистителната сила на водата на прехода между живота и смъртта. От друга, ясно е, че обичаят е жив, извършва се и днес, елемент е от съвременната обредност на селищната общност на хърлечани. Първото обстоятелство отваря път на научния метод на етнологската реконструкция, второто – на практическата фолклористика. Като сериозна възможност за бъдеща научна работа се очертава изграждането и защитата на хипотеза за генезиса на явлението и сравняването му с негови обредни аналози от други села на десния (българския) и левия (румънския) бряг на Дунава – привилегия на сравнителната културология.

* Тази статия е разработена по проект на Асоциация „Онгал” за изследване и моделиране на межкултурния диалог на Балканите. Тя е анонсирана като предварително съобщение на Научния симпозиум с международно участие „Език и етнос”. Самоков, 1-3 октомври 2010 г. (<http://www.ongal.net/samokov10.html>)

Авторът благодари за помощта при нейното написване на д-р Росен Р. Малчев, главен секретар на Асоциация „Онгал”.

ОСНОВНИ ОСВЕДОМИТЕЛИ

Виолета Георгиева Димитрова, р. 1926 г. в с. Хърлец, обр. полувисше, учителка

Иванка Георгиева Марева, р. 1929 г. в с. Хърлец, обр. IV отд., работничка

Ивалина Тодорова Василева, р. 1989 в с. Хърлец, обр. висше, студентка

ЛИТЕРАТУРА

- ААО 2010:** Архив на Асоциация за антропология, етнология и фолклористика „Онгъл”. Хърлец, Козлодуйска община, Врачанска област.
- Армъните 1998:** Армъните в България. С., 1998.
- Българска етнология 1995:** Сп. Българска етнология. Влашки експедиции (извънреден брой)
- Васева 1991:** Васева, В. Някои аспекти на обредите при помен у българи и румънци. – Българска етнография, кн. 2, 3–9.
- Васева 1993:** Васева, В. Към проучването на обичая „помана” у българи и румънци. – Българска етнография, кн. 4, 91–102.
- Васева 1995а:** Васева, В. Наблюдения върху съвременната обредна система на три български села в Румъния. Българите в Средна и Източна Европа. С., 96–102.
- Васева 1995б:** Васева, В. Откъде са дошли власите (според устната традиция на населението във Видинско и Оряховско). – Българска етнология. Влашки експедиции (извънреден брой), 98–105.
- Васева 1998:** Васева, В. Власите. Общности и идентичности в България. Съст. А. Кръстева. С., 170–190.
- Васева 2001:** Васева, В. Адаптивност на погребалните обичаи на преселническите общности (на българите в Румъния и власите в България). – Българска етнология, кн. 4, 10–28.
- Въжарова 1965:** Въжарова, Ж. Средновековни обекти по долините на реките Цибрица и Огоста (По материали от разпознаването през 1962-1963 г.). – В: Известия на Археологическия институт. Т. 28, 231–245.
- Геров 5 1978:** Геров, Н. Речник на българския език. Т. 5. Фототип. изд. С.
- Мутафчиев 2 1973:** Мутафчиев, П. Избрани произведения. Т. 2. С.
- Николов 1996:** Николов, Б. От Искър до Огоста. История на 151 села и градове от бившия Врачанско окръг. С.
- Ракшиева 2001:** Ракшиева, С. Корени и етническа идентичност на арумънците в България. – Българска етнология, кн. 4, 29–45.

ТИБИ 7 1986: Турски извори за българската история. Т. 7. С.

Тодорова и кол. 2007: Празничен народен календар от Врачанския край. Роден край, кн. 9. Съст. Калина Тодорова, Блага Атанасова, Весела Пелова. Враца.

Шкорпил 1905: Шкорпил, К. Августа при Хърлец. – В: Известия Русского Археологического Института в Константинополе. Т. 10. С.

III Вселенски събор: Интернет-източник:

http://www.pravoslavieto.com/history/sabori/431_III_vselenski_sabor_Ephes.htm (посетен на 21.11.2010).

**RITE AND LINGUA: *FII MARTURIA*? – TRADITIONAL AFTER FUNERAL
CUSTOM PERFORMED BY WALLACH COMMUNITY FROM THE VILLAGE OF
HARLETZ, KOZLODUY MUNICIPALITY**

Ivalina Vassileva

Seminar for Practical Ethnology and Medieval Studies “Prof. Ivan Shishmanov”,

Association of Anthropology, Ethnology, and Folklore Studies

Abstract

The purpose of the following text is to show the local variant of after funeral custom “*Fii marturia*”, which was realized in the village of Harletz in the region of Vratza during the second half of the twentieth and the first decade of the twenty first century. The accent is on the algorithm of the custom which was discussed in two directions – outside – the stories of the local Harletz citizens and inside – the childhood memories of the author. In this research, the geographical, culture and historical, lingual and demographic sides of this occurrence are well shown and discussed. Ethnological analysis of the Hurletz’s version of this custom can also be found in this work.

Keywords: rite, language, funeral custom, memorial service, local version, Wallach community, Wallach dialect, bilingualism, process of migration, context, ethnological analysis, Harletz, Kozloduy municipality, the Danube river.